

Konrad Lorenz a klasická etologie ve východním bloku

Marco Stella

Summary:

Konrad Lorenz and classic ethology in the Eastern block

From 1963 to 1989, the conceptual framework of Konrad Lorenz, the founder of ethology as a scientific field, had been criticized for ideological reasons in Eastern Socialist block countries. The ideas of Lorenz that follow both the theories of earlier German biologists from the break of 19th and 20th centuries [von Uexküll, Heinroth] and classic Darwinism, were directly at odds with the Marxist-Leninist concept of human nature as well as the official materialist-dialectic doctrine in science. The entirety of Lorenz's reflections about mostly inherent origin of human behaviour is incompatible with the Marxist-Leninist idea of a human that is completely, or to a large extent, modifiable by culture. Attitudes towards research of animal behaviour varied in each of the socialist countries. Following the Second World War, the USSR continued with the tradition of comparative psychology and the reflex theory of I. P. Pavlov, which were more compatible with the Marxist-Leninist ideology.

However, research of animals in their natural environment (e.g. that of Panov and Krushinskij) already existed in the Soviet Union, although Lorenz's work had been largely ignored. Nevertheless, some of Lorenz's work was published in the USSR, which was not the case in Czechoslovakia and other countries of the East block. This might have been partly because Lorenz had established contacts among some scientists in the USSR gained during his wartime captivity between 1944–1948. While ethology and, in particular, the application of its methods to human behaviour and entire human societies, were being rejected by Marxist philosophers, there was still a relatively small number of professionals who knew and applied the knowledge of ethology in socialist Czechoslovakia. Specifically, Zdeněk Veselovský and Jaroslav Madlafousek who, among others, had crucially introduced the teaching of ethology at universities spreading its knowledge among the wider public

(e.g., the 'popular-science' works of Zdeněk Veselovský). Ethology in general, and especially human ethology, a very young scientific branch, did not have much of a tradition in socialist Czechoslovakia (where it had been rather frowned upon) or later in the Czech Republic. The result is that present interest in the field is considerably lower than, for instance, in Western European countries.

In addition, it proves to be quite difficult (not just in the Czech Republic, but also worldwide) to establish the concepts of human ethology in human and social sciences. This is often due to mutual misunderstandings among scientists of the biological and socio-human disciplines.

Profesor Konrad Lorenz (1903–1989) je v ČR obecně znám především jako spoluzakladatel a skutečný *spiritus movens* jednoho z nejmladších vědních odvětví, etologie, tedy nauce o chování živočichů. Český čtenář může znát především jeho dnes již klasické „Základy etologie“ (1978, česky 1993) či celou sérii knih zabývajících se etologií člověka či kritikou společnosti – známé „Takzvané zlo“ (1963, česky 1992), „Odumírání lidskosti“ (1983, česky 1997) a další. V povědomí těch, kteří jeho dílo znají, je zapsán většinou jako moudře vyhlížející pán v letech s důstojným stříbrným vousem a s kachnou či husou po boku¹. Jinak je zájem o život a dílo jednoho z nejvýznamnějších vědců 20. století v našich krajích takřka mizivý – ne však např. u našich západních sousedů. K nám např. v plné síle nedoplul temný mrak, který se začal nad Lorenzovým odkazem vznášet v německy mluvících zemích v 90. letech, tedy již po Lorenzově smrti – na světlo vyplavaly velmi přesvědčivé důkazy o rozsahu Lorenzova angažmá v období německého nacismu. O tomto tématu bylo již napsáno několik knih a s tématem tohoto příspěvku zdánlivě nesouvisí, budiž však řečeno, že Lorenz byl od roku 1938 členem NSDAP, že toto členství mu vyneslo také nevídaně dobře placený profesorský post na univerzitě v Královci, že se podílel na rasovém hodnocení několika stovek německo-polských míšenců a že také napsal několik „odborných“ článků s tak silným nacistickým nábojem, že o jeho upřímné víře v některé z nacistických ideálů nemůže být pochyb. Lorenzovy práce bývají také hojně citovány v různých pochybných nacistických „antropologických“ příručkách – a nikoliv bezdůvodně. Citujme z článku zřejmě politicky nejzatíženějšího:

„Smysl pro vysoké hodnoty, táhnutí k ideálům je u skutečně hodnotných mladistvých vrozený a musí pro ně být stanoven cíl, život naplňující ideál. Samotný

¹ Pro upřesnění – Lorenz se ve svých výzkumech věnoval z velké části právě vrubozobým (*Anseriformes*).

smysl těchto pocitů je sociální, jeho přirozený biologický smysl je vylepšení národa a rasy.“ (Lorenz 1940, 25)

Lorenzův příklon k některým aspektům nacismu byl, narozdíl od některých z jeho kolegů, podmíněn důvody spíše nezištnými. Jak podotýká např. Stanislav Komárek (2003, 32) i některé z poválečných Lorenzových myšlenek by bylo možno, pokud by byly dovedeny *ad absurdum*, interpretovat minimálně jako nacismem snadno asimilovatelné. Lorenzovy myšlenky lze jistě označit jako esenciálně německé – descendenční pohled na vývoj civilizace a s tím související nostalgie po harmonických minulých dobách, adorace přirozeného stavu oproti stavu „civilizovanému“ či domestikovanému, jistý kult prapůvodních mužných ctností, do značné míry fatálnost vztahu živoucího, vnímajícího organismu a jeho prostředí, poukazování na jejich vzájemnou neodlučitelnost. Mnohovrstevnatost, kreativita a spontaneita se v jeho pojetí stávají imanentními vlastnostmi jakékoliv živé hmoty a „živých“ systémů vůbec (viz také Komárek 2003, 31). Z pochopitelných důvodů byla značná část myšlenkově bohaté německé biologické tradice zavržena a přežila jen v myšlenkách poměrně malého počtu vědců a myslitelů, ke které patřil i Lorenz².

Vědecký a ve své podstatě i společenský význam Lorenzova díla je však i přes jeho „hnědou“ minulost obrovský a neoddiskutovatelný. I o tomto aspektu Lorenzova života bylo již napsáno několik knih (připomeňme např. Festeticsovu knihu *Konrad Lorenz, Aus der Welt des großen Naturforschers* (1988), v 90. letech i přeloženou do českého jazyka), a proto zmiňme jen ty zcela nejzásadnější milníky jeho vědeckého a veřejného života. Jak již bylo řečeno, společně s Nikolaasem Tinbergenem a Karlem von Frischem založil zcela nový vědní obor, etologii. V roce 1973 byl za své badatelské úspěchy odměněn Nobelovou cenou, byl také dlouholetým ředitelem vlastního výzkumného centra v Seewiesenu, pro vědu a biologii obzvláště dokázal nadchnout několik generací, ke stáru se čím dál tím aktivněji angažoval v ekologickém hnutí a ve svém rodném Rakousku byl jedním z nejoblíbenějších propagátorů „*umweltfreundlich*“ způsobu života³. Lorenz je také autorem poměrně unikátního, rozsáhlého myšlenkového systému kdesi

² Lorenzova klasická etologie je zřejmě jednou z posledních, obecně uznávaných výsep myšlenkově velmi plodné německé biologické školy, která však byla z velké části po druhé světové válce odsouzena jako nacistická. Nelze tvrdit, že by toto obvinění nebylo v mnoha případech pravdivé (biologie byla integrální a velmi důležitou součástí nacistické teorie i praxe), ovšem zdá se, že bylo chybou pokáčet celý košatý strom kvůli tomu, že na jedné z jeho větví vyrostlo zrudné ovoce. Tento „hon na nacisty“ může jít i tak daleko, že někteří výzkumníci se necdráhají tvrdit, že celá etologie člověka je založena na nacistických principech, a to právě s poukazem na Lorenzovu nacistickou minulost.

³ Např. rakouská záliba v zahradičních rybníčcích pro obojživelníky a další vodní živočichy byla s největší pravděpodobností odstartována právě Lorenzem.

na pomezí filosofie, biologie a společenských věd (Lorenz sám sebe dokonce několikrát označil za biosociologa), ve kterém se odráží jeho značně hluboké znalosti mnoha oborů lidského poznání (Lorenz původně vystudoval lékařství, později biologii, avšak nechyběly mu ani znalosti z filosofie, psychologie či epistemologie). Jedním z rysů, které jsou Lorenzovu myšlení vlastní a který jej v jistých aspektech přibližuje myšlení jeho přítele z dětství sira Karla Poppera (oba pánové se poprvé setkaly kdesi na pískovišti v rodném Altenbergu; viz také Popper, Lorenz 1997), je také zaujatý boj proti velkým ideologiím 20. století. Konec konců, Lorenz se s oběma (marxismem-leninismem a nacismem) setkal takřkajak na vlastní kůži a zřejmě blíže, než mu bylo (dříve či později) milé (viz níže).

Velké a poněkud kontroverzní osobnosti mají tendenci ocitat se pod palbou drtivé kritiky – nejinak tomu bylo i v případě Lorenze. Byl kritizován v první řadě sociálními vědci (jedním z důvodů byl zřejmě Lorenzův zájem o věci společenské, což vzhledem k jeho biologické orientaci budilo přinejmenším údiv, častěji odpor), biology (mnozí nepovažovali etologii za vědu či se jim zdálo, že stojí na zcela chybných předpokladech⁴) a v neposlední řadě kritika přicházela od teoretiků marxismu-leninismu a stoupců marxistické biologie. Ve stručnosti se zmiňme o posledně jmenovaném typu kritiky, který hrál zcela zásadní roli pro reflexi Lorenzova díla ve východním bloku.

Důvody kritiky Lorenzova díla

Důvodů kritiky Lorenzova díla ze strany marxisticko-leninských myslitelů ve východním bloku je hned několik. V jejich pozadí stojí v první řadě to, že vědecká (resp. biologická) tradice pěstovaná v Rusku a SSSR se zásadně lišila od tradice německé (a to jak v období meziválečném, tak i poválečném) a v mnoha aspektech (a výzkum chování je jedním z nich) nejsou ani při nejlepší vůli slučitelné. Značnou roli v odlišnosti sovětského pojetí vědy (a tím z velké části i pojetí vědy v ostatních zemích východního bloku) hrálo to, že vědecké poznatky i metody byly modifikovány a selektivně vybírány tak, aby podporovaly a zároveň vycházely z marxisticko-leninské ideologie. Cílem kritiky bylo Lorenzovo dílo v očích čtenářů zdiskreditovat a vyložit jej jako nebezpečnou ideologickou zbraň světového imperialismu, jako názory obhajující *status quo* panující v západním světě (ironií zůstává, že ačkoliv vycházelo množství publikací kritizujících Lorenze,

⁴ Tak tomu bylo např. u polemiky klasické etologie s americkým behaviorismem, v jehož základech nalézáme tzv. „teorii prázdného organismu“, tedy domněnku, že chování živočichů je od A až do Z naučené a neexistuje pro něj žádný dědičný podklad. Tento evidentní omyl klasická etologie vyvrátila v 50. letech a ukončila tak hegemonii behaviorismu nad výzkumem chování.

resp. etologii jako celek, díla, která byla kritizována, nikdy ve východním bloku nevyšla).

Nejvíce bylo na Lorenzově díle kritizována tzv. biologizace lidského chování a společnosti – např. zatímco Lorenz staví člověka a „subhumánní“ živočichy, přírodu a společnost velmi blízko vedle sebe, marxismus-leninismus činí pravý opak. Tvrdí-li Lorenz v souladu se svým biologickým přesvědčením, že dědičnost ovlivňuje nezanedbatelnou část zvířecího a také lidského chování, operuje marxismus-leninismus s obrazem člověka, který je plně či ze značné části manipulovatelný, modifikovatelný a principiálně polepšitelný (avšak i nenávratně pokazitelný) společností, ve které žije. Když se Lorenz zmíní o agresivitě jako o adaptivní, evolučně výhodné vlastnosti (jak u zvířat, tak i u lidí), namítá marxisticko-leninský kritik, že agresivita u zvířat, pokud by byla vrozená, by bránila vzestupným tendencím v jejich socialitě a tudíž by stála proti pokroku (který marxističtí biologové spatřovaly nejen ve společenských strukturách, ale i v živé přírodě) a že u lidí není agresivita (resp. připravenost k ní) vrozená a že je způsobena reakčním, tedy kapitalistickým společenským zřízením, a to jak cestou vnější agrese a imperiálních výbojů, tak i neustálou vnitřní šikanou a vykořisťováním svého obyvatelstva. (detailní rozbor důvodů kritiky K. Lorenze viz Stella 2004).

Rasance a objem kritiky (v ČSSR vyšlo od počátku 70. do konce 80. let kolem dvaceti knižních či časopiseckých publikací, které Lorenzovu klasickou etologii z ideologického hlediska kritizují, jak překladů, tak i původních českých textů) a praktický zákaz vydávání Lorenzových knih v ČSSR naznačují, že jeho teorie byly pro marxismus-leninismus nebezpečné z ideologického hlediska a také principiálně nepřijatelné (s mnoha dalšími teoriemi a poznatky se toto ideologické monstrum vypořádalo spíše tak, že je pohltilo a přetvořilo „k obrazu svému“, spíše než že by je zcela zavrhl). To se promítlo i ve vztahu oficiálních míst zemí východního bloku k etologii jako vědě celkově – byť se postojе k etologii v jednotlivých zemích východního bloku (níže bude pojednáno o dvou z nich, tedy o ČSSR a SSSR) značně lišily. Mnohdy dramatické příběhy etologie, etologů a Lorenzova odkazu ve východním bloku stojí za poněkud bližší pohled z perspektivy historie vědy. V podstatě celá oblast „historie behaviorálních věd“ ve východním bloku zůstává z velké části *terra incognita* a jednotlivé poznatky jsou útržkovité, táhnuce se napříč celým spektrem vědních oborů psychologí počínaje, zoologií a fyziologií živočichů konče. Navíc orální historie⁵ této epochy hrozí (a to jak vzhledem k pokročilému věku některých pamětníků, tak kvůli obecnému nezájmu o problematiku) zmizet.

⁵ Sebraná **Orální historie** (tedy osobní sdělení, která nebyla dosud nikde písemně zaznamenána) jsou v textu označena ve formátu (o.s., příjmení pamětníka datum ve tvaru DD.MM.RRRR).

Ohlasy a kritiky Lorenzova díla v ČSSR

Na rozdíl např. od SSSR, kde existovala prakticky od počátku 20. století silná tradice behaviorálních výzkumů na zvířatech, byla vědecká činnost na území předválečného i poválečného Československa v podstatě záležitostí extrémně malého počtu jednotlivců. Např. při nahlédnutí do ročníků 1941–1951 časopisu *Vesmír* je patrné, že z drtivé části nepřekonal zájem o chování zvířat své anekdotické období – příspěvky o podivuhodných behaviorálních výkonech živočichů tvoří nezanedbatelnou část většiny čísel, avšak jediným etologickým článkem z těchto let je příspěvek Miroslava Holuba „Tančící včely“ (Holub 1949), pojednávající o pokusech Karla von Firsche, Lorenzova kolegy. Je-li autorovi známo, jako první se v předválečné historii vědecky zabýval chováním a psychologií zvířat prof. Vladimír Teyrovský (1898–1980), autor prací jako „Psychologie zvířat“ (1933), či např. „Studie o inteligenci kočky“ (1924) – byl v jistém smyslu „prototologem“, zkoumal chování zvířat v jejich přirozeném prostředí⁶. Vzhledem k tomu, že byl Lorenzovým současníkem (Lorenz se stal známým v širších kruzích až v 50. letech) a po druhé světové válce již příliš nepublikoval – z větších prací vyšla pouze „Zoogeografie“ v roce 1957 – a také kvůli orientaci svých menších prací v prvé řadě na hmyz (vážky, ploštice a další) se nezdá pravděpodobné, že by Lorenze vůbec znal či dokonce citoval.

V předválečné době mohl být Lorenz znám prakticky pouze prostřednictvím *Zeitschrift für Tierpsychologie*⁷ a pravděpodobně jedinou organizací, která jej odebírala, byla katedra psychologie FF UK⁸ (o.s., Břicháček 25. 3. 2004). Také zřejmě prvním českým vědcem, který Lorenze i v předválečném období znal a jeho dílo také kriticky reflektoval, byl prof. J. Stavěl, který na katedře psychologie působil (vyučoval také na Univerzitě Komenského v Bratislavě). Podobně jako Lorenz se věnoval problému motivace, analýze instinktu a pudu. Stavěl však s Lorenzovými koncepcemi příliš nesouhlasil, zdály se mu zřejmě mechanistické a strukturu instinktu, navrženou Lorenzem, považoval za strnulou (o.s., Břicháček 25. 3. 2004). Oproti Lorenzovi, který v předválečných letech zdůrazňoval spíše stereotypnost, ztuhlost a neplastičnost instinktu a který dlouho nepřiklá-

⁶ Zároveň je však autorem prací jako *Bedeutung der Rasse* (1943), „O pudu bojovém“ (1936) či „Duch a hmota v moderní válce“ (1937), o jeho politicko-světónázorové orientaci lze tedy jen těžko pochybovat (dokonce ve čtyřicátých letech přednášel v Českém rozhlasu v cyklu přednášek „Co víte o Židech“).

⁷ *Zeitschrift für Tierpsychologie* vycházel od roku 1936 a Lorenz byl jedním z jeho zakladatelů a hojně do něj též přispíval.

⁸ To byl jeden z faktorů, který způsobil, že čeští psychologové byly s poznatky klasické etologie obeznámeni lépe a dříve než jejich kolegové z řad fyziologů a zoologů.

dal modifikaci instinktivního chování téměř žádnou důležitost, zdůrazňuje Stavěl ve své nikdy neopublikované práci „Struktura a variabilita instinktivního chování. Experimentální studie konstrukční činnosti mravkolva“ (Stavěl 1954) naopak jeho plasticitu, adaptivitu a proměnlivost – experimentoval s modifikací stavby nálevky larvy mravkolva (*Myrmeleon europaeus*). Rukopis sice vznikl až v 1. polovině 50. let, ale experimenty se Stavěl zabýval i před válkou a během ní. Pozoruhodné je, že prof. Stavěl zřejmě ještě před Lorenzem (ve 20. letech) objevil a popsal imprinting (*Prägung*) u čerstvě vylíhlých kuřat, jak vyplývá z jeho „Autobiografických textů“ (1982). Stavěl popisuje, jak za jeho rukou, kterou je krmil, kuřátka běhala „coby za kvočnou“ (Stavěl 1982, 22). Stavělova rozsáhlá práce (výše zmiňovaná „Struktura a variabilita instinktivního chování“) nebyla, jak již bylo řečeno, nikdy publikována, ač bylo její vydání v „Rozpravách ČSAV“ přislíbeno. Oficiálním důvodem byla nákladnost tisku spojená s reprodukcí rozsáhlého obrazového materiálu, který během svých bádání pořídil (jednalo se o podrobný fotografický záznam stavby mravkolví nálevky; Stavěl 1982, 24). Skutečným důvodem však byly spíše jisté blíže nespécifikované personální důvody (blíže viz Břicháček 2004).

Profesor Stavěl také odborně nasměroval další dva české odborníky v oblasti etologie, Josefa Láta (1918–1988) a Jaroslava Madlafouska (1922–), kteří také ve svých disertačních pracích (Lát 1949; Madlafousek 1950), v obou případech také na téma motivace, Lorenze citují. Oba zásadním způsobem ovlivnili další vývoj etologie v ČSSR. Lát se zabýval v prvé řadě oblastí etofarmakologie a fyziologie, Madlafousek se zabýval experimentální analýzou motivace sexuálního chování. V letech 1951 až 1970 přednášel na katedře psychologie FF UK srovnávací psychologii (v jejím rámci věnoval prostor i klasické etologii) a hlavní část své aktivní vědecké kariéry působil ve Výzkumném ústavu psychiatrickém v Praze Bohnicích (nynějším psychiatrickém centru Praha), kde se se svým kolegou, významným sexuologem Kurtem Freundem, zasloužil o vznik metody falometrie (která je dnes běžně používána celosvětově jako jeden z hlavních nástrojů sexuologického bádání). Madlafousek ve svých pracích zdůrazňuje evoluční přístupy k výzkumu chování (lze jej označit za prvního českého evolučního psychologa). Publikoval v mnoha významných zahraničních časopisech, v zahraničí platil za kapacitu, ovšem bohužel se mu na Západ povedlo vycestovat pouze jednou (1969)⁹. I jím dosažený akademický titul (PhDr.) neodpovídá jeho významu pro českou i světovou etologii a sexuologii (Bartoš 2002).

⁹ Jinak se Madlafousek a Freund znaly osobně např. např. s Ladyginou-Kots (o.s., Břicháček 25. 3. 2004) přední představitelou sovětské srovnávací psychologie a výzkumníci v oblasti chování primátů.

Jaroslav Madlafousek však během svého jediného zahraničního výjezdu, a to na mezinárodní etologickou konferenci v Rennes (1969), měl možnost s Konradem Lorenzem déle pohovořit (Bičík, Kamarýt 1993, 247) a zařadil se tak mezi tři české vědce, kteří měli příležitost se s Lorenzem blíže poznat. Dalším, komu se podařilo s Lorenzem navázat osobní kontakt, je Vítězslav Bičík¹⁰ (v současné době přední etolog na olomoucké Univerzitě Palackého) – delší dobu spolu hovořili na mezinárodní etologické konferenci v Parmě (1975), během rozhovoru Lorenz vzpomenu na rodiště svého otce (při rozloučení pronesl větu „Pozdravuje Vidnavu¹¹“; o.s. Bičík 6. 2. 2004) a také se s obavami zajímal o situaci v ČSSR. Lorenz se v tomto rozhovoru zmínil také o dalším předním českém etologovi, prof. Zdeňku Veselovském.

Je právě zásluhou prof. Zdeňka Veselovského¹² (nar. 1928), že si vůbec etologie v ČSSR vydobyla své místo na slunci. Již od 60. let ji přednášel na Přírodovědecké fakultě UK v rámci zoologie, působil na několika ústavech ČSAV, po dobu téměř třiceti let (1959–1988) byl ředitelem pražské zoologické zahrady (např. se značnou měrou podílel na záchraně koně Převalského, *Equus przewalskii*), zcela zásadní význam pro rozšíření poznatků etologie mezi širší okruh čtenářů má jeho popularizační činnost – jeho populárně vědecké knihy, předávající základní poznatky klasické etologie (samozřejmě včetně těch Lorenzových) jako „Praobyčejná zvířata“ (1964), „Vždyt jsou to jen zvířata“ (1974) či „Zvířata celého světa“ (1981) byly pro mnohé podnětem ke studiu biologie a z mnohých Veselovského studentů jsou dnes špičkoví biologové. Lze tvrdit, že význam Zdeňka Veselovského pro českou etologii je srovnatelný s významem Konrada Lorenze pro etologii světovou. Lorenz jej silně ovlivnil nejen jako vědec, ale také jako člověk. Veselovský se s Lorenzem poprvé setkal na ornitologickém kongresu ve Finsku roku 1953. V průběhu dalších let Veselovský pravidelně navštěvoval Lorenzův ústav v Seewiesenu, byl jedním z Lorenzových studentů a přátel (Lorenz nabídl Veselovskému i tykání; o.s., Veselovský 4. 11. 2003). Veselovského první příjezd do Seewiesenu byl poznamenán jednou událostí, podle které si jej Lorenz navždy zapamatoval: když Zdeněk Veselovský poprvé přijel v zimě roku 1962, nezastihl

¹⁰ Vítězslav Bičík studoval mj. u již zmiňovaného Vladimíra Teyrovského, průkopníka výzkumu chování na olomoucké univerzitě. Vítězslav Bičík se také zasloužil se o zcela unikátní nález písemné verze řeči Adolfa Lorenze, otce Konrada Lorenze, z roku 1935 při příležitosti odhalení pamětní desky na jeho počest. Dokument je k nahlédnutí v Opavském archívu.

¹¹ Vidnava, malá obec poblíž slezské Opavy, je rodištěm Lorenzova otce, Adolfa Lorenze (1854 až 1946), lékaře, objevitele léčby luxace kyčelního kloubu u dětí a také kandidáta na Nobelovu cenu.

¹² Samozřejmě se o prosazování etologie v ČSSR zasloužily i další osobnosti, v prvé řadě již zmiňovaný Jaroslav Madlafousek, na jehož vědecký přínos se často zapomíná.

Lorenze doma, protože na cestě z Mnichova, kde přednášel, jej zastihla vánice. Proto se rozhodl, že si prohlédne velká akvária, která se v ústavu nacházela. Na jednom z nich, ve kterém byly čerstvě přivezené sépie, se mu něco nezdálo být v pořádku. Sépie ležely na dně, byly černé a vypadaly celkově v nepořádku. Při pohledu na teploměr, který ukazoval 26 stupňů Celsia, bylo jasné, že sépie jsou přehřáté. V okolí ústavu byly ještě hromady sněhu, a tak jej Zdeněk Veselovský po celou noc cpal do igelitových sáčků a chladil jimi vodu v akváriu. Ráno, když Lorenz přijel, bylo již nebezpečí zažehnáno (o.s., Veselovský 4. 11. 2003; Veselovský 1992b, 144). Kromě známosti s Lorenzem a dalšími západními etology poznal Zdeněk Veselovský osobně N. N. Ladyginu-Kotsovou, L. V. Krušinského i např. východoněmeckého etologa a žáka Lorenze G. Tembrocka.

Myšlenky etologie měly **zprvu** větší ohlas mezi psychology než mezi **biology** (o.s., Břicháček 8. 3. 2004). **Mezi biology** nebylo odmítání etologie a jejích **metod** podmíněno primárně ideologicky, šlo spíše o to, že mnozí zoologové a fyziologové ji nepovažovali kvůli metodice za vědu. (o.s., Veselovský 4. 11. 2003). V 50. a 60. letech byla reflexe Lorenzova díla záležitostí několika mála jednotlivců. V širším měřítku začala odborná veřejnost myšlenky etologie (v té době již zdaleka nejen té Lorenzovy) přijímat až na přelomu 60. a 70. let (o.s., Fraňková 12. 3. 2003), kdy byl věhlas Lorenze a jeho kolegů zřejmě největší a etologie zažívala boom. Alena Veselovská, manželka Zdeňka Veselovského, dokonce přeložila v roce 1968 knihu „Takzvané zlo“ a předala ji k vydání. Atmosféra „Pražského jara“ však trvala příliš krátce a v roce 1969 bylo vydání definitivně z ideologických důvodů zamítnuto („jako důkaz pozůstatků krizového vývoje“, poznamenává Veselovský 1992a, 233). Kniha pak (společně s „Osmi smrtelnými hříchy“, přeloženými o čtyři roky později) kolovala jako samizdat (o.s., Veselovský. 4. 11. 2003). Oficiálně byla vydána pouze Lorenzova stať „Vrozené základy učení“ (Lorenz 1969, česky 1974) ve sborníku „O biologii učení“ a lze se domnívat, že s důsledností, s jakou byly Lorenzovy knihy cenzurou odmítány, prošla tato práce buď omylem, čirou náhodou či díky tomu, že se týkala učení, které bylo z ideologických důvodů v kurzu (připomeňme pověstné Leninovo „Učit se, učit se, učit se“). Pozoruhodné přitom je, že cenzurou prošla např. Tinbergenova kniha „Zvídaví přírodovědci“; (*Curious naturalists* 1958, česky 1971; také překladem Aleny Veselovské) či Morrisova „Nahá opice“ (*The naked ape* 1967, česky 1970), lze se tedy domnívat, že zákaz resp. nevole k vydávání se **týkal pouze knih Lorenzových**. I původních Lorenzových vědeckých prací bylo v knihovnách a různých ústavech velmi málo, byly spíše **vzácností** a ty exempláře, které na území ČSSR byly, patřily spíše **do soukromých knihoven** (o.s., Špinka 30. 3. 2004).

Zároveň se v této době aktualizuje zájem o „biosociální problém“ v marxisticko-leninské literatuře a kritika Lorenzova díla dosahuje v první polovině 70. let svého vrcholu. Vznikla tak situace, kdy na jedné straně již ne zcela zanedbatelný počet odborníků přejímá výsledky a metody etologie, na straně druhé kritici, většinou z řad marxistů-leninistů a bez biologického vzdělání, se vyjadřují o Lorenzovi, jeho teorii agresivity a v podstatě i celé etologii jako vědě (často dokonce kladou rovnítko mezi teorií agresivity, etologií a Lorenzovy myšlenky obecně) veskrze negativně. Nevole oficiálních míst k Lorenzovým populárně-vědeckým knihám (Lorenz 1963, Lorenz 1973), reprezentovaná mimo jiné četnými publikacemi, se promítla i do jejich postoje k etologickému výzkumu. Např. podle slov prof. Luďka Bartoše (o.s., 25. 2. 2004) bylo slovo „etologie“ do té míry spojováno se jménem Konrada Lorenze, že na některých pracovištích byl pro tuto vědní disciplínu preferován spíše název „psychozoologie“. V napjaté atmosféře kolem etologie došlo i k perzekucím některých vědců¹³ (byť zřejmě nelze tvrdit, že by proximátním důvodem jejich persekuce byl právě zájem o etologii).

Z Lorenzových knih byla „na indexu“ pouze jeho kniha „Takzvané zlo“, ale pamětníci se shodují v tom, že i když jeho ostatní knihy zakázány nebyly, měla etologie (právě díky kritice Lorenze) v jistém smyslu nádech pololegality (což opět souviselo s tím, že kritici zřejmě nebyly s to posoudit vědecký význam etologie). Např. když Czako a Novacký, dva významní slovenští zástupci etologie, vydali skripta „Srovnávací psychologie“ (1975), kde je samozřejmě věnován prostor i Lorenzovi, byly okamžitě předvoláni „na kobereček“ k E. Šímovi, místnímu vysokému straníkoví, autorovi několika kritických článků na adresu Lorenze, který jim vyčítal, jak si mohli dovolit takového imperialistu vůbec citovat (o.s., Novacký 15. 4. 2004). „Maskování“ poznatků etologie do skript srovnávací psychologie bylo poměrně časté (např. také Fraňková 1985, Bičík 1985). V jistém smyslu fungovala značná míra autocenzury, každý si raději rozmyslel, koho bude citovat či co napíše¹⁴. Navíc byly vyšší posty na jednotlivých ústavech

¹³ Např. významný český etolog a antropolog RNDr. Zdeněk Klein (1944–2000) byl počátkem 70. let zatčen StB (za držbu ilegálních tiskovin, o.s., Bartoš 25. 2. 2004) a několik let strávil jako politický vězeň. Až v roce 1990 (předtím pracoval jako pomocný dělník) mu bylo opět umožněno vrátit se na jeho původní pracoviště, Psychiatrické centrum Praha (dříve Výzkumný ústav psychiatrický). Jaroslav Madlafošek byl v ČSSR jistým způsobem perzekuován – ač jelo o vědce světového formátu, nebylo mu, až na jedinou výjimku dovoleno vycestovat do zahraničí.

¹⁴ Atmosféru, která panovala, a to nejen ve vědě snad může dobře ilustrovat tato historka (o.s., Gaisler 5. 2. 2004), která se sice netýká přímo Lorenze či etologie (byť jde o jedno z jejích „exemplárních jsoucen“): v druhé polovině 80. let vyšlo jedno číslo časopisu „Živa“ s houserem označeným rudým značkovacím krčmím límcem na obálce. Číslo však muselo být staženo a obálka přepracována – kdosi to zřejmě pochopil jako narážku na tehdejšího prezidenta Husáka.

obsazovány spolehlivými straníky, přes které by „ideologicky závadné“ texty neprošly. Toto se ovšem neváže pouze na období po roce 1970 – Jaroslav Madlafousek se podle svých slov (o.s., 28. 4. 2004) bál Lorenze citovat, když v roce 1950 přispíval do jakéhosi sborníku (oné doby však bylo nežádoucí citovat prakticky jakéhokoliv západního vědce).

Kolem etologie panovala značně nejistá atmosféra, vyvolávala pocit něčeho sice ne přímo nezákonného, ale rozhodně ne z oficiálních míst zcela přijímaného. Tuto atmosféru poněkud narušily až dva diskusní články v *Biologických listech* (kol. aut. 1977, kol. aut. 1978) s názvem „Co je etologie a jaké jsou její cíle, I.,II.“, kde přední čeští odborníci, zabývající se etologií a příbuznými obory poprvé dostali příležitost vysvětlit, co to je etologie z hlediska vědy, nikoliv jak tomu bylo u kritiků z zřetelujícího pohledu ideologie. Formulace užité k vysvětlení přínosu etologie z vědeckého hlediska musely i tak (či právě proto) být velmi opatrné.

I v atmosféře nejistoty se však snahou obzvláště doc. Slávky Fraňkové (v současné době vyučuje etologii a srovnávací psychologii na katedře psychologie FF UK) podařilo zorganizovat poprvé v roce 1973 první etologickou konferenci¹⁵. Jednalo se o příležitost pro vědce mnoha oborů¹⁶ (zoologie, psychologie, fyziologie, zootechnika atd.), jak otevřeně hovořit o etologii a jejích aplikacích. Pamětníci se shodují na tom (o.s., Bičík 6. 2. 2004; o.s., Blažek 2. 2. 2004; o.s., Veselovský 10. 3. 2004), že atmosféra na konferencích byla otevřená, příjemná a také velmi přínosná, vzhledem k tomu, že se zde scházely vědci z různých odvětví. Ovšem i na etologických konferencích měla StB své informátory (o.s., Bartoš 25. 2. 2004).

Etologické konference navštěvovaly také dva z českých kritiků Lorenze, RNDr. V. J. A. Novák (1919–1995) a Jan Kamarýt (1927–2000). Kolem prvně jmenovaného koluje mezi českými vědci snad nejvíce historek. Vladimír Jan Amos Novák, který v 70. letech založil Laboratoř Evoluční biologie ČSAV (Folimanka, Praha 2 – Vinohrady), byl jednou z nejpozoruhodnějších postav československé biologie. A to nejen díky jeho vědeckému přínosu (byl vynikajícím expertem na

¹⁵ Symbolicky v roce, kdy Lorenz obdržel Nobelovu cenu; konference se pak konala každoročně, kromě roku 1976 a tradice zůstala dodnes nepřerušena.

¹⁶ Největší zásluhy na organizaci konferencí mají především Společnost pro vyšší nervovou činnost, Zoologická společnost a Psychologická společnost. Až do roku 1992 neexistovala žádná organizace, ve které by se českoslovenští etologové mohli sdružovat. Neexistoval ani žádný ústav, který by se věnoval samostatně pouze etologii. Situace byla nejlépe založení samostatného etologického ústavu byla v roce 1983 (o.s., Bartoš 25. 2. 2004), avšak v důsledku personálních neshod k tomu bohužel nedošlo.

endokrinologii hmyzu), ale v první řadě z hlediska dějin vědy. Byl stoupencem marxistické biologie – tj., bral aplikaci principů dialektického materialismu na biologické bádání zcela vážně, zatímco většina jeho kolegů se pouze snažila zachovat svou vědeckou kariéru (k čemuž nebylo třeba být vnitřně přesvědčeným marxistou, stačilo příliš nevybočovat z řady). Pamětníci (o.s., Veselovský 4. 11. 2003, 10.3.2004 ; o.s., Bartoš 25. 2. 2004; o.s., Blažek 2. 2. 2004) se shodují na tom, že se jednalo o člověka sečtělého, velmi vzdělaného a s fantastickými znalostmi, i jako člověk byl hodnocen pozitivně¹⁷. Ovšem už z některých příhod z jeho života je patrné, že se všednosti vymykal. V. J. A. se z dob studií velmi dobře znal se Zdeňkem Veselovským, od kterého také pochází většina informací zde níže uvedených (o.s., Veselovský 4. 11. 2003, 10. 3. 2004). Novák strávil po 2. světové válce rok na stáži ve Velké Británii. Když se poté v roce 1948 vrátil, poměry v ČSR se mu nezdály být hodné ideálů komunismu a tak se rozhodl emigrovat – ovšem na rozdíl od většiny ostatních lidí přechal nikoliv na Západ, ale na Východ, do SSSR, které jako přesvědčený marxista-leninista a rusofil obdivoval. Těsně před svou emigrací si byl u Zdeňka Veselovského ještě vypůjčit ponožky a pak odešel. Pěšky, na kole a stopem se dostal až kamsi na Ukrajinu, kde byl nejprve coby imperialistický agent zajat a později „jen“ jako provokatér¹⁸ odsouzen a tři roky vězněn. Po svém návratu domů však na SSSR a marxismus nezanevřel, znovu vstoupil do strany a dokonce se podílel i na stavbě Stalinova pomníku (1954).

Jak již bylo řečeno, v 70. letech založil Laboratoř evoluční biologie ČSAV a vzhledem k tomu, že měl vynikající kontakty jak na Východě, tak na Západě, přednášeli na zdejších seminářích i takové autority jako Irenäus Eibl-Eibesfeldt, žák a pokračovatel díla Konrada Lorenze (o.s., Bartoš 25. 2. 2004). Novák obhajoval některé principy lisenkismu, resp. poplatně marxismu-leninismu chápal evoluci jako proces zákonitého zkompleňování nejen jednotlivých těl organismů, ale i sociální struktury, ve které žijí (pověstným se v tomto ohledu stal jeho výrok „mravenci již dosáhli komunismu“, který se traduje). Lorenzovu teorii agresivity do té míry neuznával, že se dokonce vyjádřil v tom smyslu, že by se

¹⁷ I jeho pravidelná přítomnost na etologických konferencích byla považována za žádoucí, protože ji tak coby straník a marxista-leninista s kontakty na nejvyšších místech strany i vlády (o.s., Veselovský 10.3.2004) zaštiťoval. Postoje oficiálních míst k těmto konferencím byly totiž jinak spíše chladné.

¹⁸ V. J. A. Novák (familiárně a mezi studenty také zvaný „Věja“) se totiž na svou cestu vydal v čepici a kabátě, který získal kdesi v ve Velké Británii. Pozoruhodné je, že v tomto oděvu, který musel budit dojem imperialistického agenta, se dostal až tak daleko – podle Luďka Bartoše (o.s., 25. 2. 2004) jej však lidé v tomto oděvu spíše vítali a hostili, v domnění, že je *skutečně* západním agentem.

„ten Lorenz měl vykořenit“ (o.s., Veselovský 10. 3. 2004). V. J. A. Novák shromáždil zcela unikátní knihovnu, která je dnes uložena na Katedře filosofie a historie PŘF UK. Poslední Novákova přednáška na téma *Princip sociogenese jako jedna z hlavních zákonitostí evoluce* se konala 10. března 1994, a to na tradičních „biologických čtvrtcích“ na PŘF UK (Viničná 7).

Dalším z pravidelných návštěvníků etologických konferencí a současně kritik Lorenze byl PhDr. Jan Kamarýt (1927–2000), společně s Rudolfem Steindlem autor knihy „Filosofické problémy klasické a moderní etologie“ (1989). Kamarýt byl dlouholetým pracovníkem Filosofického ústavu ČSAV (1958–2000), zabýval se zejména pracemi Lorenze a Ludwiga von Bertalanffyho¹⁹ (1901–1972), u kterého byl v letech 1966–1967 v Edmontonu na stáži. Jeho kniha z roku 1989 je, pokud by nebyly brány v úvahu kapitoly s vyloženej marxisticko-leninským obsahem (kapitola 3, části kapitol 4 a 5), zřejmě nejkvalitnější a nejrozsáhlejší analýzou Lorenzova díla, která byla doposud v ČR vydána. Po roce 1989 napsal ještě několik knih, ve kterých se o Lorenzovi a jeho díle vyjadřuje vždy pouze pozitivně. Vedle Zdeňka Veselovského a Stanislava Komárka byl v podstatě jediným, kdo se v porevolučním Československu a České republice odkazu K. Lorenze věnoval.

Reflexe a kritiky Lorenzova díla v ČSSR byly vždy spíše záležitostí na úrovni jedinců. Mladší generace vědců po roce 1989 Lorenzovo dílo refleктоvala jen neznatelně – vývoj v behaviorálních vědách se vydal jiným směrem – Lorenz bývá zmiňován většinou jak zakladatel etologie, ale Lorenzovy originální vědecké práce dnes, stejně jako před rokem 1989, četl málokdo (o.s., Špinka 23. 3. 2004).

Ohlasy a kritiky Lorenzova díla v SSSR

Lze se domnívat, že svou roli na konečném přijetí díla Konrada Lorenze ve východním bloku a obzvláště v SSSR měla jedna z méně známých (či z pocho-pitelných důvodů ne příliš exponovaných) kapitol života Konrada Lorenze – totiž doba, kterou strávil v zajateckém táboře v Arménii. Jedná se o skutečně první a zároveň poslední pobyt Lorenze na území východního bloku a velmi úzce souvisí se zřejmě prvním ohlasem jeho díla v SSSR. Autorovi se podařilo získat i jedinečnou výpověď jednoho z posledních žijících spolupůběžňů Lorenze, Dr.

¹⁹ Ludwig von Bertalanffy byl Lorenzovým kolegou z Vídeňské univerzity. Podobně jako Lorenz byl členem NSDAP. Je považován za otce moderních systémových teorií, protožmo kybernetiky. Je poměrně pozoruhodné, že pozornost věnovaná vazbám kybernetiky na nacistickou ideologii je v porovnání s pozorností v tomto ohledu věnovanou Lorenzově klasické etologii téměř nulová.

med. Wernera Straubeho²⁰ (1922–). Tato výpověď je zcela unikátní proto, že většina Lorenzových biografií se tímto obdobím Lorenzova života buďto vůbec nezabývá, či poskytuje pouze kusé informace.

Dr. Med. Werner Straube narukoval v době (1941), kdy na tehdejší německé univerzitě v Praze měl za sebou dva semestry studia medicíny. Straube poměrně živě líčil, jak mu jakýsi Čech hrál na housle pod oknem jeho oblíbenou *Eine kleine Nachtmusik*, když ho odváděli a také si postěžoval, jak to ve válečných letech bylo v Praze pro Němce nebezpečné (museli chodit alespoň po dvou a doslova si krýt záda). Jako jeden z nejvíce traumatizujících zážitků z celé války líčil to, když se jednou během dovolené vrátil do Prahy (ve čtyři hodiny ráno) a musel z Hlavního nádraží přejít v uniformě *Wehrmachtu* zcela vylištěné Václavské náměstí (měl strach, aby jej někdo z okna potupně nestřelil do zad). Podobně jako Lorenz byl po svém zajetí na východní frontě v roce 1944 nejprve deportován do ruského tábora a následně do arménského tábora poblíž Jerevanu. Straube též vzpomínal na samotný transport, kdy údajně jelo až šedesát mužů v jednom vagóně a záchod tvořila díra do podlahy. Téměř každou zastávku prý vyhazovali ven mrtvé. S Lorenzem se setkal v zajateckém lazaretu, kde ošetřoval nemocné a umírající. Straube coby medik se do péče o nemocné ihned také zapojil a Lorenze podle jeho vlastních slov velmi dobře poznal. Zatímco např. Wuketits ve své knize o Lorenzovi (1990, 101–107) líčí Lorenzovo sovětské zajetí, jako by spíše šlo o klukovské dobrodružství spojené s trochou nepohodlí a občasným po jídání místní fauny, Straubovo vyprávění vytváří zcela jiný obraz, jehož ústředními motivy jsou hlad a smrt. Oba popisy života v táboře se však shodují v tom, že Lorenz byl díky své povaze a životnímu optimismu mezi zajatci oblíben a uznáván coby jakýsi neoficiální vůdce a i mezi sovětskými dozorci se těšil jisté úctě. Dokonce mu bylo povoleno v táboře chovat zvířata. Lorenz se za dobu svého pobytu také naučil velmi slušně hovořit rusky, takže si i mohl přečíst některé knihy v ruštině, mj. i část díla I. P. Pavlova (Bičík, Kamarýt, 1993, 242). Nicméně, potravinové přídělky byly v táboře zcela nedostatečné a tak Lorenz, lékařsky vzdělaný a tudíž seznámený s tím, že při stávajícím příjmu potravy se u něj brzy projeví známky podvýživy, podle Straubeho, podobně jako mnozí další spoluvězni, posedával poblíž latríny a lovil mouchy. Údajně v tom byl jistou dobu tak dobrý, že chytil s absolutní přesností všechny mouchy. Jedla se

²⁰ K tomuto vzácnému setkání došlo na výroční konferenci u příležitosti stého výročí narození Konrada Lorenze ve dnech 4. a 5. 12. 2003 v bavorském Mnichově, kde autor také přednášel na téma *Die Kritiken der Lorenzschen Aggressionslehre hinter dem Eisernen Vorhang*. K samotnému rozhovoru došlo ve známé mnichovské pivnici *Löwenbräukeller* 4. 12. 2003.

samozřejmě i jiná zvířata, jako hadi, ponravy různých brouků, kobyly a další. Když byl v roce 1948 Lorenz propouštěn, vzpomíná Straube na jeho vzhled – na sobě sešlou, vytahanou německou uniformu²¹, na hlavě jakousi čapku. S sebou nesl dvě klece s ochočenými ptáky (jedním z nich byl špaček jménem Friedrich a druhým byl skřivan; Veselovský 1992b, 145) a v jakémsi vaku na zádech nesl několik rozřezaných pytlů od cementu (viz níže). Takto vystrojen vyrazil vlakem přes Baku do Moskvy a odsud dále na západ. K Lorenzově zastávce v Baku se váže jedna Straubeho poněkud surreálná historka – totiž když Lorenz zastavil v Baku, aby zde vyřídil jisté byrokratické záležitosti, uviděl na jedné z městských studní sedět jakéhosi Uzbeka s břitvou v ruce. Lorenz (stále v zašlé německé uniformě) pohotově vytáhl z kapsy kostku mýdla a protože Uzbek nehovořil rusky a Lorenz uzbecky, beze slova se oba pánové vzájemně oholili a pak se každý vydal svou cestou²².

Co je však na Lorenzově pobytu (kromě těchto anekdotických zkazek, zčásti žádným z Lorenzových životopisců nepublikovaných) zajímavé a z hlediska historie behaviorálních věd zásadní, je to, že Lorenz i v prostředí arménského zajateckého tábora dokázal vědecky bádát a dokonce napsal i celou knihu. Vzhledem k tomu, že v táboře nebyl pro vězně k dostání běžný papír, napsal zprvu první verzi spisu, který si i odvezl domů do Rakouska, na pytle od cementu. Lorenzův „ruský manuskript“ se během 60. let kamsi ztratil a až několik let po jeho smrti Agnes von Cranach (Lorenzova dcera) ho našla na půdě rodinné vily v Altenburgu a v roce 1992 jej vydala jako *Die Naturwissenschaft vom Menschen. Eine Einführung in die vergleichende Verhaltensforschung*. Ruský manuskript lze považovat za zakládající dílo evoluční teorie poznání a lze v něm hledat i prvo počátky lidské evoluční psychologie a etologie člověka (Wuketits 1990, 104) Až po Lorenzově smrti se ukázalo, že existuje ještě jedna verze ruského manuskriptu (Goročovskaja 2002). Jistý akademik biologického zaměření AV SSSR

²¹ Dr. Straube komentoval Lorenzův vzhled slovy „jako by si nadělal do kalhot“.

²² Straube vzpomínal Lorenze ještě v jedné souvislosti, která v jistém smyslu poukazuje na sílu a přesvědčivost Lorenzovy osobnosti. Jak poznamenal Stanislav Komárek, Konrad Lorenz je osoba, kterou lidé buď obdivují, či nenávidí – a dr. Straube patří bezpochyby ke skupině první. Když byl Straube v roce 1948, několik měsíců po Lorenzovi propuštěn ze zajetí, dostudoval medicínu a po čase se stal primářem interny v jedné z mnichovských nemocnic. Straube na interně zavedl jeden poměrně zvláštní rituál – jednou týdně se svolal všechen personál do jedné místnosti, na kulatý stůlek do jejího středu se postavila fotografie Konrada Lorenze v rámečku a zapálená svíce – sám pan primář při jejím světle předčítal personálu z Goethova Fausta. Tento cyklicky se opakující rituál Straube nazýval *Konrad-Lorenz-Stunde* neboli hodina Konrada Lorenze. Nutno dodat, že se toto dělo ještě za Lorenzova života. Nechť si čtenář sám udělá názor na normalnost či nenormalnost tohoto paranáboženského uctívání žijící osoby (byť jistě významné a hodné úcty).

nějakým způsobem zjistil²³, že je Lorenz, v té době píšící své výše zmíněné dílo, vězněn v táboře v Arménii. Mezi Lorenzem a oním akademikem, jehož totožnost není zcela jasná²⁴, proběhla korespondence jejímž výsledkem bylo to, že Lorenz obdržel psací stroj, skutečný papír a byl pověřen, aby svou knihu přepsal, přivezl do Moskvy k cenzuře a před svým odjezdem zanechal v SSSR (tato událost, zdá se, také urychlila jeho návrat domů).

Strojová verze Lorenzova rukopisu byla již v roce 1990 nalezena v Centrálním státním archívu SSSR akademikem V. E. Sokolovem a doktorem biologie L. M. Baskinem, kteří jej částečně v roce 1992 opublikovali v časopise „Priroda“ (Gorochovskaja 2002, 529) a později jej zkoumala samotná Gorochovská. Při porovnání s knihou vydanou v roce 1992 v Německu (Lorenz 1992) je text odevzdaný k cenzuře kratší a mnohé je pozměněno. Zajímavé je, že chybí právě celá kapitola o teorii autodomestikace²⁵, o které se Lorenz zřejmě domníval, že její politický podtext by byl až příliš zřejmý. Právě o totalitních režimech a o komunismu obzvláště Lorenz tvrdil, že jejich autodomestikační tlak je nejsilnější a nejvíce odbourávají to, co Lorenz považuje za skutečně lidské. Obecně je podle Gorochovské celý manuskript modifikován tak, aby lépe zapadal do schématu státní ideologie a Gorochovská dokonce interpretuje celý text jako Lorenzův příklon k marxismu (Gorokhovskaja 2003). I kdyby tomu tak bylo, lze se oprávněně domnívat, že se z Lorenzovy strany jednalo spíše o pragmatický tah, spíše než změnu vnitřního přesvědčení. V časovém úseku od roku 1948 až po počátek 70. let není autorovi znám jakýkoliv ohlas na Lorenzovo dílo v rámci SSSR.

²³ Není vůbec jasné, jak k tomu došlo, protože Lorenz do armády narukoval jako řadový lékař-psychiatri a ve čtyřicátých letech jeho věhlas zdaleka nebyl mezinárodní. Je možné, že některý z ústavů AV SSSR odebíral před válkou *Zeitschrift für Tierpsychologie*, ovšem vzhledem k tomu, že první číslo vyšlo v roce 1936, těžko říci, zda by politická atmosféra vůbec odebírání časopisu umožňovala. Také je možné, že někdo z dozorců z tábora sám aktivně oznámil, že vězní vědec přišel s knihou a ni by jej kdokoliv ze AV SSSR znal.

²⁴ E. Gorochovskaja, ruská badatelka, která podrobně porovnala obě verze Lorenzova ruského manuskriptu se domnívá (o.s., Gorochovskaja 2, 3, 2004), že se jednalo L. V. Krušinského, sovětského zoopsychologa a jednoho z prvních propagátorů etologie v SSSR.

²⁵ Lorenz si zřejmě jako první všiml, že civilizovaný člověk sdílí některé morfologické i psychologické charakteristiky se svými domácími zvířaty – jedná se např. o gracilizaci kostry, zkrácení končetin, ochabnutí svalstva, zvýšené ukládání tuku, roztažení reprodukčního cyklu na celý rok, ochota pojídat téměř cokoli, rostou schopnost snášet ve svém okolí vysokou koncentraci svých soukmenovců (Artgenossen), rostou i manipulovatelnost a klesá razance původních instinktivních projevů chování. V tomto ohledu je zvláštní, že člověk preferuje, co se estetického dojmů týče, divokou formu toho kterého zvířete před formou domestikovanou – sám Lorenz říká, že negativní konotace, která se pojí se slovem „zvíře“, pramení z naší lepší znalosti domestikantů oproti jejich divokým formám. Blíže k Lorenzově teorii autodomestikace např. Komárek 2003, 31 či Stella 2004.

Až rozmach etologie jako vědní disciplíny završený udělením Nobelovy ceny jejím zakladatelům musel v SSSR a v některých z jeho satelitů způsobit jistý šok, či spíše znepokojení nad tím, jak je možné, že na Západě existuje vědní disciplína, která má své (a to poměrně zásadní) výsledky a jejíž zakladatelé byli odměněni nejvíce prestižním vědeckým oceněním, zatímco v zemích, kde vládne „jediný skutečně vědecký názor“, se výzkumem chování zabývá jen hrstka jednotlivců, pro něž má navíc výzkum přirozeného chování *jako takového* z velké části jen okrajovou či žádnou hodnotu. I v kruzích sovětských filosofů a psychologů vyvolal vzestup etologie bouřlivou reakci v podobě mnoha kritických článků. Na jedné straně bylo třeba etologicky bádát, na straně druhé byl jeden z otců této vědní disciplíny shledáván jako zcela ideologicky nevyhovující.

Tento rozpor bylo třeba vyřešit a tak se od začátku 70. let začíná bádát i etologickými metodami (byť samotné označení „etologie“ znamenalo veškerý výzkum chování, nejen pozorování zvířat v přirozeném prostředí). Jedním z prvních, kdo s výzkumem zvířecího chování v přirozených podmínkách začal zabývat, byl L. V. Krušinskij (který si pravděpodobně s Lorenzem dopisoval během jeho ruského zajetí), který dokonce v 70. letech založil v Moskvě Ústav genetiky chování AV SSSR. Dalšími vědci, kteří zkoumali chování zvířat v přirozených či polo-přirozených podmínkách byly např. L. M. Baskin – ten, který v archívu objevil strojovou verzi Lorenzova rukopisu; zabýval se pozorováním kopytníků v rezervacích (o.s., Vančatová 8. 3. 2004), L. A. Firsov (zabýval se chováním primátů v podmínkách blízkých přirozeným) či E. N. Panov (odborník na chování ptáků). Dr. Elena Goročovská (o.s., 19. 3. 2003) popisuje situaci tak, že od 70. let docházelo k postupnému opouštění tradic srovnávací psychologie a zoologové bádali různými způsoby, přičemž někteří z nich právě až v ranných 70. letech objevili etologickou metodiku. Tradice srovnávací psychologie²⁶ tímto prakticky vymřela (o.s., Goročovskaja 19. 3. 2004).

Na rozdíl od ostatních zemí Východního bloku v SSSR vycházely i překlady Lorenzových prací. Konkrétně se jednalo o knihy *Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und Fischen* (1949, rus. 1970), *So kam der Mensch auf den Hund* (1950b, rus. 1971), *Das Jahr der Graugans* (1979, rus. 1984), také dvě kapitoly z *Das sogenannte Böse* (1963, rus. 1990) a konečně *Evolution of ritualization in the biological and*

²⁶ Sovětská srovnávací psychologie prodělala od I. desetiletí 20. století poměrně složitý vývoj, lze však tvrdit, že vycházela z reflexní teorie I.P. Pavlova (kterého Lorenz hojně kritizoval) a v centru jejího zájmu nestálo chování *jako takové*, ale spíše komparace různých duševních výkonů živočichů mezi sebou a s člověkem. V tomto ohledu má tato výzkumná tradice mnoho společného i s americkým behaviorismem.

cultural spheres (1966, rus. 1990). Je patrné, že se jedná až na poslední jmenovanou o práce populární (v případech prvních dvou dokonce o knížky „durrelovského“ typu) a nikoliv o práce odborné. Nelze však říci, že by západní etologické knihy nebyly v SSSR vydávány a že by se zde budoval jakýsi paralelní výzkum chování: západní učebnice v SSSR vyšly, a to hned dvě. V roce 1975 Hindeova kniha *Animal behaviour. Synthesis of ethology and comparative psychology* (1970), u které je důvod vydání vzhledem k explicitnímu přihlášení se ke srovnávací psychologii vcelku jasný (navíc byl Hinde jedním z předních kritiků Lorenze, v podstatě zcela zavrhl postupy klasické etologie) a pak také v roce 1978 Tinbergenovo *Animal in its World* (jako *Povedenie životnych*; Tinbergen svým hierarchickým modelem motivace rozvíjí a obohacuje je i o možnost exogenní produkce motivace, oproti Lorenzově psychohydraulické koncepci – připouštějící pouze endogenní charakter motivace – za kterou byl ve východním bloku kritizován). Lze namítnout, že Lorenzovy odborné publikace byly v té době již zastaralé, ovšem Lorenzova práce *Vergleichende Verhaltensforschung: Grundlagen der Ethologie* (1978) shrnuje poznatky jak Lorenzovy etologie, tak i nové výzkumy jeho žáků (Tinbergen, Leyhausen atd.). Proto se zdá být pravděpodobné, že Lorenz byl jako nevyhovující shledáván z jiných, a to z ideologických důvodů. Jeho odborné dílo bylo z větší části ignorováno (o.s. Gorkochovskaja 15. 1. 2003). Kritikové často zaměňují teorii agresivity s celou etologií jako vědou a navíc ji posuzují pouze z hlediska přijatelnosti či naopak nepřijatelnosti pro marxismus-leninismus. V SSSR však, zdá se, byla jako nepřijatelná přijímána pouze etologie Lorenzova. I v SSSR lze hovořit o „etologii bez Lorenze“. Etologie jako věda v SSSR byla spíše podporována, nikoliv, jako tomu bylo v případě ČSSR, kde byl postoj oficiálních míst k ní mnohdy spíše negativní.

O tom, že se etologicky (v širším i užším slova smyslu) v 70. a 80. letech v SSSR skutečně intenzivně bádalo, se lze přesvědčit např. nahlédnutím do abstrakt první celosovětské konference ornitologické společnosti z roku 1986²⁷ v Leningradě. Počet příspěvků jde do několika stovek, i když zdaleka ne všechny jsou čistě etologického zaměření (objevují se i příspěvky s fyziologickou a zoogeografickou tematikou). Graham (1993, 243) upozorňuje na to, že v Rusku a pozdějším SSSR byla vždy silná ornitologická a zoogeografická tradice, přesto je na příkladu Leningradské konference z roku 1986 patrné, jak velký zájem o etologii, resp. výzkum chování v SSSR byl. To, že etologie byla v SSSR přijata vyjma Lorenzových děl poměrně pozitivně, což potvrzují i pamětníci (o.s., Vančatová 8. 3.

²⁷ Zdroj : <http://my.telc2.ee/birds/leningrad2.ht>

2004), také zřejmě souvisí s tím, že zde byla silná tradice výzkumů na zvířatech již od počátku 20. století, na rozdíl např. od ČSSR.

Etologie a obraz člověka

Co je to, co nutilo obě velké ideologie 20. století nějakým způsobem se vztahovat k etologii? Pro totalitního diktátora přece není důležité, jakým způsobem kachna provádí svůj zasnubní tanec či jak se chová jelen v říji. Avšak: etologie jako jedna z prvních věd ztenčila dříve nepropustnou bariéru mezi světem zvířat a lidí. Etologie, resp. jakýkoliv exaktní výzkum chování v širším slova smyslu, vytváří *svůj vlastní* obraz člověka. Ideologizace behaviorálních disciplín (ať již v tom smyslu, jak k ní docházelo za nacismu, či jejím zavrhováním v zemích kde vládl komunismus) byla zapříčiněna právě kvůli obrazu člověka viděného optikou exaktního výzkumu chování – má totiž jak potenciál ukázat, jak blízko (resp. daleko, jak tomu bylo v případě sovětské srovnávací psychologie) člověk stojí svým živočišným příbuzným.

Jak upozorňuje Stanislav Komárek (např. 2000, 58–60), má každá společnost tendenci ospravedlňovat svůj řád a chod souborem příkladů z bohaté pokladnice přírody, adorovat a naopak zavržovat jisté druhy živočichů či např. zdůrazňovat jedny a marginalizovat druhé mechanismy evoluční změny atd. V tomto ohledu jsou právě německý nacismus a komunismus východního bloku přímo učebnicovými příklady. Nacistická adorace divokých zvířat typu vlka, orlice, víra v přírodní výběr (v nejužším slova smyslu jako „zabij nebo budeš zabít“) jako jediný mechanismus evoluční změny a odpor k domestikantům a parazitům (Židé byli dobovou propagandou často znázorňováni jako krev sající paraziti či v nějaké souvislosti s vepří) na straně jedné a komunistický obdiv k sociálnímu hmyzu (připomeňme mravence V. J. A. Nováka – pozoruhodné např. v tomto ohledu je, jak se po roce 1948 zvýšil počet článků o sociálním hmyzu v časopise *Vesmír*), víra v zákonitou evoluční změnu principem sociogeneze (v zásadě „kdo nejde s námi, jde proti nám“) a vypjatý odpor k „vlkům z Wallstreetu“. Behaviorální disciplíny pro tato přirovnání a připodobňování poskytují navíc jakousi exaktní bázi.

Na závěr je třeba zdůraznit, že tento článek ani bakalářská práce, ze které vychází, není v žádném ohledu zamýšlen jako obhajoba Lorenzových stanovisek. Nelze tvrdit, že by se Lorenz ve svých teoriích nemýlil – velká část jeho teoretických konstruktů je dnes považována za neadekvátní či příliš zjednodušující – avšak samotný Lorenzův základní předpoklad o člověku, totiž že se podobně jako kterýkoliv jiný živočich nerodí jako *tabula rasa* a že s ním nelze neomezeně

manipulovat, zůstává platný. Popírání existence jistých vrozených mantinelů lidského chování a vrozených rozdílů mezi lidmi je nebezpečné (byť se v některých zemích i dnes výroky o tom, že např. muž a žena se neliší pouze svou fyzickou výbavou, ale v některých aspektech i výbavou psychickou, považují za vrcholně politicky nekorektní) a navíc taková tvrzení neodpovídají skutečnosti, jak dokazují vědní disciplíny jako behaviorální genetika či evoluční psychologie. Jeden z největších Lorenzových přínosů lze spatřovat právě v tom, že jeho klasická etologie se stala jakýmsi „technologickým parkem“, kde mohlo vzniknout mnoho nových vědních odvětví, které se z mnoha různých hledisek zabývají jedním z nejvíce fascinujících aspektů živočichů, totiž jejich chováním. A pouze málokterý zástupce těchto věd si již dnes uvědomuje, že vycházejí právě z myšlenek, které se z velké části urodily právě v mysli Konrada Lorenze.

Ve výše uvedeném krátkém historickém exposé můžeme také hledat jeden z možných kořenů současného stavu české etologie člověka, resp. etologických disciplín zabývajících se člověkem. Lze tvrdit, že výzkum chování, o to méně exaktní výzkum chování člověka, nemá v českých zemích příliš hlubokou tradici. Ti, kteří se o aplikaci etologických metod a poznatků na chování člověka pokoušeli, byli v dobách předrevolučních z velké části nějakým způsobem umlčeni (viz výše, např. osudy Jaroslava Madlafouska a Zdeňka Klejna) a tak ČR v současnosti nemá velkých etologů člověka. Ani v dnes není zájem o etologii člověka nijak velký, avšak doufejme, že budoucnost přinese změnu k lepšímu. Poznatky etologie člověka mohou pomoci osvětlit a nalézt nový pohled na některé problémy, při jejichž řešení humanitní nauky (v užším slova smyslu) často pokulhávají. Bohužel je smutnou skutečností, že tzv. „biologizace“ některých vlastností člověka bývá, stejně jako v dobách předrevolučních, i předními antropology odmítána a že se na antropologických studijních oborech pracuje s knihami, které na poznatky etologie vrhají špatné světlo či na ně přímo útočí (viz např. Murphy 2004, 28–29).

Literatura:

- Bartoš, L., (2002): Jaroslav Madlafousek – zakládající a čestný člen ČSEtS – osmdesátiletý. Zpravodaj ČSEtS, No. 16 (zdroj : <http://www.csets.sk/zpravy/16/madla.htm>)
- Bičík, V. (1985): Úvod do srovnávací psychologie, Univerzita Palackého, Olomouc
- Bičík, V., Karnarýt, J., (1993): Doslov ke knize : Lorenz, K., Úvod do etologie, Academia, Praha, str. 241–247
- Břicháček, V., (2004): Instinktivní aktivity mravkolva. Josef Stavěl, předchůdce etologů. Vesmír, vol. 134, No. 6: 346–349

- Czako, M., Novacký, M., (1975): Úvod do porovnávací psychologie– skripta Univerzita Komenského, Filozofická fakulta, Bratislava
- Festetics, A., (1988): Konrad Lorenz. Aus der Welt des großen Naturforschers. Piper Verlag, München .
- Fraňková, S., (1985): Vybrané kapitoly ze srovnávací psychologie. SPN, Praha
- Gorochovskaia. E. A., (2002): Žizň v sovetskom plenu i dve versii „ruskoj rukopisi“ Konrada Lorenca. VIET, No.3 : 529–559
- Gorokhovskaya, E., A.(2003):, Konrad Lorenz's „Russian manuscript“ and its Typewritten Version. A comparative Reading.Přednáška na „Symposium zum 100. Geburtstag von Konrad Lorenz“, 4. 12. 2003
- Graham, L. R., (1993): Science in Russia and Soviet Union, Cambridge University Press
- Hinde, R.A. (1970): Animal Behaviour: a synthesis of ethology and comparative psychology. McGraw-Hill Kogakusha, Ltd, Tokyo (rusky: Povedenie životnych. Sintez etologii i srovnitelnoj psihologii). Mir, Moskva 1975
- Holub, M., (1949): Tančící včely. Vesmír vol.70, No. 8 : 173–174
- Kamarýt, J., Steindl, R., (1989): Filosofické problémy klasické a moderní etologie. Academia, Praha
- Kol. aut, (1977): Co je etologie a jaké jsou její cíle I., Biologické listy, vol. 42, No. 4 : 296–306
- Kol.aut, (1978):Co je etologie a jaké jsou její cíle II., Biologické listy, vol. 43, No. 1 : 49–63
- Komárek, S., (2003): Obraz člověka v dílech některých významných biologů 19. a 20. století, Akademické nakladatelství CERM, Brno.
- Komárek, S.,(2000): Příroda a kultura, Vesmír, Praha.
- Lát, J., (1949): Problematika motivace a adaptivního chování s genetického hlediska: Pokus o methodickou a theoretickou orientaci . Disertační práce, (Katedra psychologie, FF UK),Praha
- Lorenz, K.,(1940): Nochmals : Systematik und Entwicklungsgedanke im Unterricht. Der Biologe, vol. 9, No. 1–2, 24–36
- Lorenz, K., (1949): „Er redete mit dem Vieh, den Vögeln und den Fischen“. Borotha-Schoeler Verlag Wien (rusky: Kol'so cara Solomona, Mir, Moskva 1970)
- Lorenz, K., (1950): So kam der Mensch auf dem Hund, Borotha-Schoeler Verlag (rusky: překlad „Čelovek nachodit druga“. Mir, Moskva 1971)
- Lorenz, K., (1963): Das sogenannte Böse. Zur Naturgeschichte der Aggression. Borotha-Schoeler Verlag, Wien (česky: Takzvané zlo. Mladá fronta, Praha 1992)
- Lorenz, K., (1966): Evolution of ritualization in the biological and cultural spheres. In: A discussion on ritualization of behaviour in animals and man (org. Sir Julian Huxley), Philosophical Transactions of the Royal Society of London, Ser. B., (No. 772): 251, 273–284, 477–478 (rusky: Evoljucija rituala v biologičeskoj i kulturnoj sferach..Priroda, No.11 : 42–51, 1990)
- Lorenz, K., (1969): Innate Bases of Learning. In: Pribram, K. H. (ed.), On the Biology of Learning, Haracourt, Brace & World, New York, str. 13–93 (česky: Vrozené základy učení. In: O biologii učení, Akademia, Praha 1974)
- Lorenz, K., (1973a): Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit. Piper Verlag,

- München (česky: Osm smrtelných hříchů, Panorama Praha 1990; Academia, Praha 2000)
- Lorenz, K., (1978): Vergleichende Verhaltensforschung. Grundlagen der Ethologie. Springer Verlag, Heidelberg. (česky: Základy etologie, Academia, Praha 1993.)
- Lorenz, K., (1979): Das Jahr der Graugans Piper Verlag, Zurich (rusky: „Rok serogo gusja“, Mir, Moskva 1984)
- Lorenz, K., (1983): Abbau des Menschlichen, Piper Verlag, München. (česky: Odumírání lidskosti, Mladá fronta Praha 1997.)
- Lorenz, K., (1992): Die Naturwissenschaft vom Menschen. Eine Einführung in die vergleichende Verhaltensforschung. Das „Russische Manuskript“ (ed. Agnes von Cranach). Piper, München
- Madlafousek, J., (1950): Prosazování (Příspěvek k psychologii motivace zvířat), disertační práce (Katedra psychologie, FF UK) Praha
- Morris, D., (1967): The naked ape. Jonathan Cape, London (slovensky: Nahá opica, Smena, Bratislava 1970; česky: Nahá opice. Mladá fronta, Naše vojsko, Smena, Praha 1971)
- Murphy, R., (2004): Úvod do sociální a kulturní antropologie. Sociologické nakladatelství, Praha
- Popper, K., Lorenz, K., (1997): Die Zukunft ist offen. Piper Verlag, München 1985 (česky: Budoucnost je otevřená. Vyšehrad, Praha.
- Stavěl, J., (1954): Struktura a variabilita instinktivního chování. Experimentální studie konstrukční činnosti mravkolva.–nepublikovaný rukopis
- Stavěl, J., (1982): Autobiografické texty, nepublikováno
- Stella, M., (2004): Ohlasy a kritiky díla Konrada Lorenze ve Východním bloku, obzvláště v ČSSR. Nástin jejich historického a ideologického pozadí. Bakalářská práce (FHS UK).
- Teyrovský, V., (1936): **O pudu bojovém, vlastním nákladem**, Praha
- Teyrovský, V., (1937): **Duch a hmota v moderní válce**. Časopis Legie, Praha
- Teyrovský, V., (1943): Die Bedeutung der Rasse. Landesverband der Bildungsausschüsse, Prag
- Teyrovský, V., (1957): Zoogeografie. SPN, Praha
- Teyrovský, V. (1924–1925): Studie o inteligenci kočky I, II., Přírodovědecká fakulta MU, Brno
- Teyrovský, V. (1933): Psychologie zvířat. Přírodovědecká společnost, Ostrava
- Tinbergen, N. (1972): The Animal in its World. Allen & Unwin; Harvard University Press, London (rusky: Povedenie životnych, Mir, Moskva 1978)
- Tinbergen, N., (1958): Curious Naturalists, Country Life, London (česky: Zvídaví přírodovědci, Mladá fronta, Praha 1973)
- Veselovský, Z., (1964): Praobyčejná zvířata. Mladá fronta, Praha
- Veselovský, Z., (1974): Vždyt jsou to jen zvířata. Mladá fronta, Praha
- Veselovský, Z., (1992a): Doslov ke knize: Lorenz, K., Takzvané zlo, Mladá fronta, Praha
- Veselovský, Z., (1992b): Doslov ke knize: Mündl, K, Zachraňme naději. Rozhovory s Konradem Lorenzem, Panorama, Praha 1992)
- Veselovský, Z., (1981): Zvířata celého světa. SZN, Praha

Wuketits, F. M., (1990): Konrad Lorenz – Leben und Werk eines grossen Naturforschers. Piper Verlag, München, Zürich

Bakalářskou práci, ze které tento článek z podstatné části vychází, je možno na vyžádání získat od autora na e-mailu crowley@mail.fhs.cuni.cz